

ВІДГУК
офіційного опонента
доктора історичних наук, члена-кореспондента НАНУ
ЯКУБОВОЇ ЛАРИСИ ДМИТРІВНИ
на дисертаційне дослідження
КУЛІКОВА Володимира Олександровича
«Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях
Донбасу та Придніпров'я в 1870—1917 рр.», поданої на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 –
історія України (історичні науки)

Методологічна конвергенція національних історичних шкіл та процеси глобалізації, які чимдалі потужніше охоплюють історичний цех, відкрили нові, раніше недоступні можливості перед дослідниками. Ідеться не лише про можливість відкритих дискусій, безперешкодний обмін думками, а й про повернення до принципів існування Ноосфери за В. Вернадським, заблокованих відділенням радянської науки від світового контексту і зачинення її в прокрустовому ложі комунобільшовицьких ідеологем. Поволі новими сенсами наповнюється й найбільшою мірою понівечене радянською історіографією поле соціальної/класової історії з колишніми акцентами на історії пролетарського руху та комуністичної партії, що перебували в основі муру так званого марксизму-ленінізму. Не ревізія (тобто, банальний перегляд), а реконцептуалізація соціальної історії часів промислового перевороту і переходу від традиційного до індустріального суспільства сприяє її наповненню сюжетами, раніше надійно «забетонуваними» творцями «Короткого курсу ВКП(б)».

Значною мірою це стосується й історії розвитку капіталізму в Україні в усіх його складниках. Важливість її новітнього прочитання обумовлюється ще й тим, що якість і наповнення пореформеної модернізації на українських теренах лежала в підоснові Української революції 1917—1921 рр., визначила її особливості, безпосередньо впливала на її перебіг, зрештою — спричинила поразку. До тем, які дозволяють якісно переобрамити і проаналізувати контекст революційного процесу в Україні та причини постання

тоталітаризму в його комунобільшовицькій версії, належить та, що розроблена в поданому дисертаційному дослідженні.

Наукові студії перебігу промислового перевороту на теренах України та наслідків, які він спричинив у суспільстві, є далекими від завершення. Зростання інтересу до нього обумовлюється не лише політичною актуальністю історії регіону, із яким він безпосередньо пов'язаний, а й наявністю низки проблем, що є базовими для розуміння подальшої політичної та соціальної еволюції України, однак висвітлені лише побіжно, тенденційно, схематично чи з певних політичних візій.

У фокусі дослідницької оптики дисертанта перебуває монопрофільне поселення/місто як «глобальний феномен, властивий суспільству на певній стадії його розвитку», означене як «величезні соціальні лабораторії», на прикладі яких В.О. Куліков намагається «простежити динаміку відносин між підприємствами та суспільством в умовах економічної та соціальної модернізації (Дис., С. 372). Як слушно зауважує дисертант, «містотвірне підприємство в робітничих поселеннях мало багато ролей: воно було роботодавцем, постачальником житла та інших соціальних сервісів, організатором дозвілля тощо. Це спричиняло й багатовимірний характер взаємовідносин між підприємством та місцевими спільнотами» (Автореф., С.4). Отже, саме цей специфічний феномен епохи прискореної/навздогінної модернізації є предметом дослідження.

З огляду на це концептуальну рамку В.О. Кулікова про те, що "... зміни, що відбулися впродовж півстоліття, справді були неймовірні. Проте заслуга в цьому не тільки промисловців. Важливий внесок зробили робітники, чиї руки довбали вугілля й топили метал; селяни, які забезпечували жителів робітничих міст харчами; учителі, лікарі й торговці, які обслуговували промислових робітників; інженери та службовці, що управляли копальнями й заводськими цехами; науковці та публічні інтелектуали, чиї наукові розробки й соціальні дослідження сприяли зростанню продуктивності праці та економічним успіхам. Проект промислового освоєння Донбасу та

Придніпров'я став можливим завдяки залученню економічних, трудових та інтелектуальних ресурсів багатьох міст і сіл Російської імперії та Західної Європи" (С.28), можна вважати такою, що відповідає загальним трендам розвитку історичної науки та спроможна сприяти її подальшому розвитку.

Півсторіччя, які перебувають у фокусі дослідження, дійсно є ключовим періодом капіталістичної модернізації українських терен. Не менш ключовим, є регіон, що вибраний автором для дослідження. Як цілком слушно зауважує В.О. Куліков, попри багатотисячну історіографію трактування цього періоду та епохальних змін, що супроводжували його в суспільно-політичному, соціально-економічному та етнокультурному просторах, залишаються доволі суперечливими. Виявляється це передусім як у методологічному "черезсмужжі", притаманному історіографії, так і в залишковому тиску ідеологічних та етнокультурних стереотипів, які заважають переосмисленню цього надзвичайно важливого процесу. Єдиним виходом з цього своєрідного замкненого кола вважаємо рух від джерела до наукових узагальнень та висновків, власне, те, що пропонує дисертант.

Не викликають заперечень запропоновані автором постановки обов'язкових фахових атрибутів дисертаційного дослідження, зокрема формулювання об'єкту і предмету дослідження, хронологічні межі, мета дослідження. Привертає увагу більш ніж поважний апробаційний перелік, що віддзеркалює багаторічну роботу дисертанта в названому напрямі. Актуальними і в науковому, і в прикладному плані вважаємо поставлені дисертантом *дослідницькі завдання*.

В ході їхнього виконання В.О. Куліковим з'ясовано ступінь вивченості історичною наукою обраної теми та запропоновано історіографічний аналіз, сформовано і проаналізовано фактографічне наповнення джерельної бази, визначено її інформаційний потенціал та репрезентативність щодо поставленої проблематики. В загальних рисах окреслено доцільність застосування універсального теоретико-методологічного інструментарію і водночас запропоновано авторський комплекс методологічних підходів для

вивчення проблематики. Дисертантом у цілому розкриті методологічні, концептуальні та сутнісні відмінності в напрямках вітчизняного та зарубіжного думання з досліджуваної проблематики. Суперечності поміж дослідницькими візіями попередників у дослідженні проблематики дисертант пропонує вирішувати, розширюючи інструментарій історика методами суміжних дисциплін.

Полідисциплінарність у дисертаційному дослідженні В.О. Кулікова є не штучним конструктом новомодних напрямів, а вмілим і вдумливим синтетичним дослідницьким інструментарієм, що дозволяє деконструювати синтети-міфологеми попередників, які змушені були створювати свої концепти відповідно до політичного диктату радянської доби. В цьому сенсі інструментарій соціальної антропології, який справив визначальний вплив на структуру роботи, її понятійний апарат та манеру викладу, надає безліч можливостей для задекларованого дослідником намагання "відійти від романтизованого образу соціальної гармонії між підприємствами та їхніми працівниками або демонізованого образу тотальної експлуатації й несвободи" (С.28).

До безумовних здобутків праці варто зарахувати:

- концептуально структурований історіографічний огляд (хоч і не позбавлений суперечливих нестиковок між джерелами та історіографією, традиційно притаманний сучасним дослідженням);
- збалансовану методологічну прокладку;
- потужну джерельну базу, що повертає і вводить до наукового обігу низку забутих чи незнаних джерел;
- переосмислення відносин у дуумвіраті "влада–суспільство", ґрунтоване на глибокому знанні досліджуваного періоду;
- творче ставлення до методики та методології наукового пізнання, вільне оперування надбаннями світової історіографії та їхнє вдале перекладення на вітчизняний історичний контекст;

– зрілий виклад матеріалу та широкі висновки, які відкривають нові перспективи дослідженню дотичної проблематики;

— цікаві не баналізовані ракурси, не запозичені від накинutoї радянською історіографією матриці владно-соціальних відносин. Завдяки цьому нас «відкидає» у субсистему владно-соціального дуалізму, який існував майже автономно в тілі змінюваної імперії (певним аналогом в аграрному секторі були тогочасні іноземні колонії). Подане на захист дослідження переносить нас у світ особливих соціальних зв'язків і гуманітарний вимір — монопрофільні міста, які існували як специфічні соціально-економічні та суспільно-політичні «бульбашки».

Зрозуміло, що в роботі фахівці віднайдуть чимало дискусійних аспектів, які надають широкий простір для подальшого удосконалення і науковця і його дослідницьких методик. Так:

— Віддзеркаленням транзитного стану і української історіографії, і держави, і методології дисертації є творча, втім, інколи недостатньо вивірена інтерпретація визначень і концептів фахівців світового рівня, зокрема автором «суспільство розглядається як сукупність спільнот з різними, часто конфліктними інтересами» (Дис., С.29). В такому випадку не зайвим було б поміркувати стосовно відповідності терміну «суспільство» як такого, про рівні інтеграції спільнот, на яких вже можна казати про існування «суспільства», а не «населення», чи, можливо, поглянути на «суспільство» промислових міст як на певну «відкриту соціальну систему», що постійно змінює свої кількісні та якісні характеристики;

— Дисертант зазначає, що «сполучивши концепцію «виходу»/«голосу» Альберта Гіршмана та теорію повсякденного спротиву, вивчив вияви нелояльності робітників» ((Дис., С.33). Навряд чи коректно казати про «сполучення» чужих теорій без відому авторів, певне ідеться про творче застосування запропонованих ними методик, концептів, фокусів і т. і.;

— Не чітко визначено, що автор вкладав у висловлювання «дослідження виходить за межі традиційного розуміння мотивів реалізації

бізнесом соціальних програм у категоріях благодійності» ((Дис., С.35). Через відсутність конкретизації не зрозуміло, про традиції якої історіографічної школи чи наукової школи суміжних дисциплін ідеться.

– Дається взнаки притаманне працям останнього часу віднесення джерел до історіографії. Виведення праць сучасників (за дисертантом — «перших аналітичних текстів» державних чиновників, промисловців (Дис., С.44.), інженерів, статистиків та публіцистів (зокрема П. Сурожського (Шатилова) (Дис., С.47.)) та журналіста Л. Віллари (Дис., С.48.), епідемічних, фабричних і земських лікарів (С.46) за рамки наукової дискусії (тим більше, що дослідник сам відзначає, що «аналітична компонента цих розвідок слабка» (Дис., С.48.)), вивільнило б місце для аналізу праць попередників на науковій ниві, а відтак – розкриття еволюції методологічних підходів до вирішення досліджуваної проблематики. Тоді б і не народилося зауваження на кшталт " Парадоксальна річ: історія робітничого класу була, мабуть, найпріоритетнішим напрямом радянської історіографії. Однак завдяки ідеологічному заморожуванню робітничої історії фактично перетворилася на догматизований опис «розгортання» робітничого революційного руху " (Дис., С.51), бо, насправді, жодного парадоксу в міфізуванні історії робітничого класу в СРСР немає. Тим більше дивує, що формалізовані та значною мірою фальсифіковані радянськими краєзнавцями збірки спогадів робітників, приурочені до річниць так званої Жовтневої революції, посідають чільне місце в історіографічному огляді, коли б мали розміщуватися в джерелах і до того ж пройти предметну джерелознавчу експертизу;

– Про початок властиво історіографії проблематики на засадах так званої марксистсько-ленінської методології варто було б казати з 1934 р., коли, за словами автора побачило світ видання "Сторінки історії заводів" (С.50, 61);

– Соціальна антропологія надає набагато більше можливостей для вирішення поставлених автором дослідницьких завдань, однак, варто

враховувати, що вона є відносно молодим напрямом і оцінювати попередників з огляду на неї навряд чи коректно;

— Вважаємо, що традиційна для вітчизняної наукової школи схема аналізу та структурування джерел надала б більше можливостей для вирішення завдань дисертаційного дослідження та аналізу наповненості його джерельної основи. В даному випадку наслідування західноєвропейських та американських зразків себе не виправдало. Саме тому археографічні публікації та багатотомні «Трудові конфлікти в Російській імперії: передреволюційне десятиріччя (1895–1904)» опинилися в "діловодних матеріалах" (Дис., С.64), обстеження лікарів – у статистичних виданнях (Дис., С.72), а рекламні та презентаційні матеріали підприємств – у наративних джерелах. Найбільш еклектичним став підрозділ "Етнографічно-польові та усні джерела" (Дис., С.84), частину з яких можна було впорядкувати як архівні джерела, а решту – як дослідження суміжних історичних дисциплін;

— Розведення в окремі блоки вітчизняної історіографії (включно з її радянською складовою) та іноземних національних історичних шкіл, питомо відмінних як за методологічними засадами, так і суттю досліджуваних явищ, суттєво б спростили розуміння загальних тенденцій їхнього розвитку, а відтак — і окреслення кола проблем, що не отримали належного висвітлення, чи були деформовані;

— Здобутки краєзнавців (Дис., С.57.) висвітлюються без логічного переходу. При цьому чільне місце посідає тут саме перелік відомостей, уведених в суспільний дискурс донецькими та дніпродзержинськими журналістами та краєзнавцями. Сюжет можна було б згорнути на користь прикметного історіографічного аналізу, як зазначає дисертант, найдокладнішого історичного дослідження Юзівки та Донбасу — двотомника Т. Фрідгута (Дис., С.59.). На наш погляд, науковець не має нівелювати рівень праць, які мають науковий апарат і спираються на наукову

методологію, ставлячи їх в рівень із публіцистикою та популярною літературою;

— Підводячи ризик під оглядом літератури, автор зазначає, що «на сьогодні тема історії відносин між підприємствами та спільнотами опинилася на перехресті історії підприємства й бізнесу, робітничої історії, а також міської, локальної історії та краєзнавчих досліджень. Приблизно до середини ХХ ст. ці теми розвивалися в тісному зв'язку, пізніше розбіжності між ними щодо дослідницьких питань і методів зросли. Історики бізнесу й підприємництва переважно спираються на матеріали бізнесових архівів, тоді як дослідження істориків робітництва ґрунтуються на матеріалах про трудові конфлікти та державній справочинній документації. Різна перспектива авторів цих комплексів джерел впливає й на висновки дослідників» (Дис., С.63.). Подолати зазначену суперечність автор пропонує через робочу гіпотезу про те, що «якщо подати історію відносин між підприємствами та спільнотами й іншими зацікавленими сторонами через їхню взаємодію під час створення й розвитку заводських та шахтарських поселень, можна буде поєднати вищезазначені підходи» (Дис., С.64—64.). Вважаємо, ще простіше було б зняти цю «суперечність» через історіографічний аналіз національних історіографій проблематики та їхню традиційну методологічну експертизу;

— Інколи спостерігається невиправдане захоплення описом окремих груп джерел аж до їхнього цитування, яке було б доречнішим у дослідницьких підрозділах. У джерелознавчому підрозділі традиційно подають джерелознавчий аналіз та критику;

— Отже, систематизація історіографічного нариса та груп джерел за традиційними вітчизняними стандартами суттєво б підвищила рівень історіографічного аналізу;

— Додаткових пояснень потребують регіональні назви та назви адміністративно-територіальних одиниць (скажімо, Область Війська Донського (Дис., С.229)), які територіально накладалися на так званій «Південь України». Визначення їхньої субординації у межах українських

губерній Російської імперії, про які власне ідеться в дослідженні, з екскурсом у систему адміністрування як таку, і систему управління монопрофільними містами зокрема, значно посприяло б кристалізації авторської концепції;

– Рівень роботи суттєво міг бути підвищений за рахунок дослідження колоніальної складової модернізації Донбасу і Придніпров'я, в сенсі розкриття триступеневої західноєвропейсько-російсько-української колоніальної системи відносин, та дослідження того, як західноєвропейські практики підприємництва та соціальної політики інтегрувалися/трансформувалися у загальноросійському та українському контекстах;

– Текст не позбавлений певних термінологічних неточностей, що інколи призводять до осучаснення, а інколи — навпаки, до штучної архаїзації досліджуваних реалій. Не завадило б чітко визначитися з термінологією, а не лише зазначати нестиківки у поглядах на базові явища певних дослідників.

Так, розмірковуючи над терміном «містотвірне підприємство» та його інтерпретаціями різними національними історичними школами та суміжними дисциплінами, на С.40, дисертант зауважує, що «як приклади для різних термінів науковці використовують одні й ті самі міста, проте вищезазначені поняття (ідеться про терміни «фабричні поселення» (*città fabbrica/Fabrieksneiderzetting*), «корпоративні міста» (*company towns*, «індустріальні колонії» (*colonias industriales*) та «заводські/шахтарські поселення» або «промислові мономіста») не тотожні». Слід зауважити, що відмінності поміж ними виникають не лише за незбігом фокусів дослідницьких інтересів (економічний, соціальний, політичний чи міждисциплінарний), а й за безпосередньо змістом предмету дослідження, бо йдеться про різні історичні і правові контексти, відмінності поміж якими не-історики на загал «не помічають», спрощуючи формулювання дослідницької гіпотези. Такий собі ефект екстрактування проблеми, практикований в інших дисциплінах, не прийнятний в історичних дослідженнях. Складність міждисциплінарних досліджень полягає в тому, що за недостатньо вивіреної

методології дослідницька оптика маргіналізується і дає неочікувані збої, замість нових фокусів.

— На С.29 ідеться про пенсіонерів, що є нонсенсом для досліджуваного періоду; своє чітке визначення має термін "архівні колекції" і воно не накладається на візію автора; не зрозуміло, що автор мав на увазі під висловами "демографічний профіль працівників містотвірного підприємства" (Дис., С.248). Автор згадує "середній клас" (Дис., С.139.), топ-менеджерів (Дис., С.141.), «людський капітал» (Дис., С.190.) хоч ідеться про поняття, сформовані в другій половині ХХ ст. для постіндустріальних реалій. Згадана настанова «суспільства імперської доби» на розподіл праці на жіночу та робочу (Дис., С.213), правдиво є ознакою традиційного доіндустріального суспільства, де імперське суспільство по суті є лише політичною надбудовою. На С. 347 ідеться про псування корпоративної власності як прояв насильницького протесту, хоча правильніше було б казати про вандалізм. Зазначені проблеми можна було б усунути, якби автор зробив невеличкий термінологічний глосарій;

— Виклад концептуальних засад дослідження варто було структурувати за науковими дисциплінами та школами, пам'ятаючи, що концепції і методологія не одне й те саме (Дис., С.89.);

— Назви окремих структурних підрозділів є недостатньо продуманими (так, ліхтарик «Нормативно-правові матеріали» варто було б назвати «Нормативно-правові акти» (Дис., С.80.); підрозділ 3.4. «Державна влада, земства, поміщики, селяни» виглядає як перелік акторів і більш застосовний у монографії, тоді як у дисертаційному дослідженні варто було б подумати про узагальнювальний підхід; назва підрозділу 4.2 «Статевіковий та шлюбний склад, професійна структура» (Дис., С.212) була б виразнішою у формулюванні «Демографічні характеристики та професійна структура»);

— Мають місце суперечливі або не цілком вмотивовані твердження. Так, дисертант зазначає, що «у Російській імперії робітники мали обмежені

можливості застосувати «голос», адже їхні зібрання були поза законом» (Дис., С.91.). Але ж зібрання не були єдиним способом «подати голос». Ніби всупереч власному твердженню, дисертант наводить приклад діяльності Товариства сприяння благоустрою Юзівки — що це, як не форма виявлення «голосу» (Дис., С.123.)? Транскрибуючи концепцію спротиву антрополога Дж. Скота, В.О. Куліков не витримує дистанції поміж науковою історичною і політичною теорією, коли не «помічає» відмінності між ідеальними побудовами критеріїв «справжнього» спротиву і не наводить власних пояснень, чому саме вони обрані за основу?

— Зауваження про те, що «історики робітництва традиційно розглядають відносини між бізнесом і робітниками в бінарній системі» (Дис., С.92), без конкретизації втрачає сенс;

– Про «громадян Російської імперії» (Дис., С.159) не варто казати раніше її перетворення на конституційну монархію, отже, в переважній більшості тексту має йтися про підданих Російської імперії та іноземних підданих;

– Сюжети про повстання в робітничих поселеннях варто було в структурно виокремити з масиву, що стосується страйкового руху. Крім того, роботу б значно прикрасили висновки про місце місцевих заворушень у загальноросійській революції;

— Вимагало б пояснення зауваження про представницькі організації, «які функціонували переважно у формі з'їздів» (Дис., С.195), тим більше, що на тій же сторінці дисертант згадує про Виконавчий орган З'їзду гірничопромисловців — Раду З'їзду, яка працювала в Харкові;

— Не доречно, як на наш погляд, казати про «мовну структуру» чи «мовний склад» (Дис., С.230) населення поселень, певне, з наукового погляду правильніше казати чи то про мовні орієнтації, чи то мову певних категорій населення;

— Не коректним є зауваження, що рідною мовою переважної більшості купців регіону «була одна з єврейських мов» (Дис., С.233), оскільки іврит в той час був сакральною, а не розмовною мовою євреїв;

— Не цілком вмотивованою, на наш погляд, є екстраполяція соціально-культурних поділів між мешканцями монопрофільних поселень, запозичена з пізніших за походженням джерел (Дис., С.244). Робітництво 1920-х рр. дуже сильно відрізнялося від робітників досліджуваного періоду;

— Не зрозуміло, що автор мав на увазі під висловом «традиція громадського політичного інституту» (Дис., С.374);

— Вислову «суспільства заводських та шахтарських поселень» (Дис., С.375) українською краще відповідає словосполучення «соціальні середовища».

Попри загалом високу культуру наукового тексту й фахової дослідницької аргументації, в роботі трапляються прикрі стилістичні огріхи і неточності (зокрема на С.67 мало б ітися про політичну агітацію, а не лише соціалістичну, на С.76 замість «були добре знайомі з умовами життя» мало би бути «обізнані/добре знали»; майже те ж на С.98 — «журналісти й публіцисти починали знайомство з промисловістю»; замість «вони були зобов'язані перейматися забезпеченням» мало б бути «опікуватися» (Дис., С.151); «духовенство» замість «духівництва» (Дис., С.228); «Н. Черьомухін» замість «Н. Черемухін» (Дис., С.261); «міські» лікарі замість «городових» (Дис., С.270); «розбещене» замість «розпещене» (Дис., С.291); «культурно-просвітні робітничі організації» замість «культурно-освітніх робітничих організацій» (Автореф., С.19)), хибодруки («коріні конфлікту» Дис., С.29; «не посаді не село» (Дис., С.122.)), історичні неточності (в 1926 р. мало б ітися про Сталінську округу, а не округ (Дис., С.84.)).

Висловлені вище зауваження є цілком очікуваним результатом становлення новаторських дослідницьких методик і не мають принципового значення. Натомість принципового характеру набуває відсутність України у тексті дисертації. Вперше вона кидається в очі при визначенні

територіальних меж дослідження — «Донбас та Придніпров'я, які становили більшу частину промислового району, що його сучасники називали Південним гірничопромисловим районом, або просто Півднем Росії» (Автореф., С.5). Тож, де-факто Україна присутня (дисертант сам уточнює, що «адміністративно дослідження сфокусоване на Бахмутському, Слов'яносербському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії» (Автореф., С.5), але, так би мовити, «ховається» за регіонами (Придніпров'я), назвами промислових регіонів чи геологічних феноменів (Донбас) та колоніальними смисловими конструктами (Південь Росії). Автор пояснює свою позицію зокрема тим, що сучасники називали територію, на яку поширюється дисертаційне дослідження, «Південним гірничопромисловим районом, або просто Півднем Росії» (Дис., С.31). Така аргументація звісно має свої підстави. Але суперечливий у наших реаліях географічний термін, на жаль, у тексті перетворився на основний. Водночас, зауважимо, що «Росія» в досліджувану добу також існувала не як держава, а як етнічна територія, країна. Державою вона стала чи не синхронно з Україною, після розвалу імперії Романових.

Термін вочевидь перетягнувся з російських та іноземних видань, які, зрозуміло, чи то роблять свої політично вмотивовані кроки в напрямі історичного маркування української території, чи то досі ототожнюють Україну з Росією. Але ж вітчизняний науковець має чітко означити територію свого дослідницького пошуку, не припускаючи маргіналізації термінології. В цьому, власне, і полягає місія науковця і відмінність наукового тексту від ідеологічного, політичного та популярного інтелектуального продукту.

Отже ця сторона дисертації постає як віддзеркалення феноменології маргінальності як такої. На жаль, вона зачепила і самого дослідника, що піддався під зачарування джерельної бази. Глобальні дослідницькі практики в даному випадку також посприяли «розмиванню» національного фокусу. Надміру захопившись глобальним контекстом, дисертант забув про

включення предмету й об'єкту дослідження передусім у національний контекст, з усіма його особливостями, а лише після того — в глобальний.

З огляду на зазначену колізію, я, як офіційний опонент, постала перед складним вибором. Зрозуміло, що в ситуації, яка склалася, загальноновживані рекомендаційні вислови не застосовні.

У прийнятті рішення про те, рекомендувати чи ні дисертаційне дослідження В.О. Кулікова, вирішальними для мене стали критерії інноваційності, методологічної застосовності та дослідницького потенціалу здобувача. Зауважу, що дослідження соціальної системи в стані вибухового демографічного зростання (20–25 тис. наприкінці 1880-х рр., 80–90 тис. наприкінці 1890-х рр., понад 250 тис. у 1910 р. і понад 400 тис. у 1913 р.» (Дис., С.209)) вважаю не аби-яким викликом для будь-якого дослідника.

Складний для осмислення феномен монопрофільних міст/поселень (системи в системі) досліджений В.О. Куліковим із залученням ефективних методик. Робота вагомо поглиблює уявлення про структуру соціальної взаємодії корпоративних міст. Важливість дослідження передусім обумовлюється тим, що ця де-факто субсистема, в якій тоді мешкав лише кожен дев'ятий житель (Дис., С.210) регіону, перетворилася в майбутньому на соціальний тренд і взірць для розбудови держави-комуни.

Системне вивчення соціальної моделі, що стала прообразом більшовицької держави-комуни з усіма її автентичними рисами — соціальним інфантилізмом, патерналізмом, утопічним егалітаризмом, системою стимулів і покарань, політичною інертністю та громадянською байдужістю, зловживанням владою і патріархальністю суспільних відносин — змістовно зміцнює не лише історіографію історії України межі ХІХ—ХХ століть, а й теорію націє- і державотворення.

Це своєю чергою дає змогу предметно ж розглянути обставини становлення маргінальної свідомості регіональної спільноти на тлі індустріального перевороту, руйнування традиційних відносин, транзиту від традиційного до індустріального укладу, опинившись у самому «серці»

спільноти робітництва у першому поколінні і побачивши його зсередини в усій суперечливості та складності.

Дисертанту цілком вдалося показати і проаналізувати науковими інструментами глибокі розлами в середовищі новопосталих соціальних феноменів, зокрема означити мовний, ментальний і культурний бар'єри між робочою силою та адміністрацією містотвірних підприємств, які, власне, і творили нові форми комунікації. Зусиллями дослідника вимальований такий собі колоніалізм у колоніалізмі (або подвійний колоніалізм) в обрамленні відстроченої (порівняно з Західною Європою) хвилі промислової революції та спричинених нею соціальних зрушень.

Розкритий В.О. Куліковим у деталях технологічний підхід до формування соціального простору та відносин усередині монопрофільних міст, що створював принципово відмінні — як від традиційних середовищ села, так і громадянських міст — відносини соціальної взаємодії, дозволяє під новим кутом зором розглядати і аналізувати наступні етапи історії України.

Фінальний висновок дисертанта про те, що «пояснити стабільно високу інтенсивність робітничого руху на тлі поліпшення якості життя робітників можна тим, що з часом робітники змінювали свої вимоги, підвищуючи межу «нормальності» умов життя. Промисловці хотіли докладати зусиль, щоб отримати професійного робітника, якого вони уявляли як дисциплінованого, кваліфікованого й відірваного від села. Вони частково досягли цієї мети, але професіоналізація робітників водночас означала й модернізацію їхньої свідомості та вищі вимоги до умов життя та праці» (Дис., С.382), виглядає цілком умотивованим. До нього можна додати — а ще й тим, що вони не були герметично ізольованими "бульбашками" і через постійне курсування робочої сили всіх рівнів обмінювалися енергією соціальної напруги з навколишнім світом.

Тож, завдячуючи методам історичної антропології маємо можливість опинитися в осерді трансформаційного переходу від традиційного до

індустріального суспільства на українських теренах. Але вони ж приховують у собі небезпеку сепарування предмету і об'єкту дослідження від загального пласту історичного поступу країни, держави, нації.

У зв'язку із зазначеним вище, наостанок вважаю за обов'язок наголосити: кожен вітчизняний науковець має пам'ятати про свою відповідальність у сфері формування смислових систем координат національного нарративу, адже на цій основі вибудовуються решта складових публічного дискурсу. Історичного маркування території суверенітету України це стосується чи не найперше. Це не політична вимога часу, а передусім — питання відповідності науковій правді та логіці державотворення.

Підводячи підсумки, зауважу, що достовірність результатів дисертаційного дослідження забезпечена професійним історіографічним аналізом, вдумливою джерельною критикою, використанням сучасного арсеналу методологічних підходів, зокрема й міждисциплінарних, що відповідають меті, завданням та предмету роботи. Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини». Номер державної реєстрації – 0112U04753, шифр IST_6.

Основні результати роботи опубліковані в індивідуальній монографії та 59 публікаціях, зокрема розділах у 3-х колективних монографіях, 29 статтях у вітчизняних і зарубіжних наукових фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних.

Структура дисертації є доволі складною, але вона зумовлена метою і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, 6 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 2 додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 472 стор., з них основного тексту 358 стор. Робота ілюстрована 17 таблицями та 4 рисунками. Список використаних джерел містить 872 найменування.

Загалом робота вдало синтезує дослідницькі методики західних історіографічних шкіл, що перетворило її на найбільш помітне і свіже явище сучасної вітчизняної історіографії з проблематики. Основним надбанням праці варто вважати вивільнення вітчизняної історіографії і відповідно, суспільної думки, від радянських стереотипних уявлень про перебіг промислового перевороту на теренах України та систему соціальних зрушень, які відбулися в його контексті. Дисертація є міцно скроєним науковим продуктом, що засвідчує потужний дослідницький потенціал її автора.

Автореферат дисертації повною мірою відображає зміст і основні результати дослідження.

Зазначене вище дає підстави для висновку, що дисертація Кулікова Володимира Олександровича «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870—1917 рр.» відповідає вимогам п. п. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ №656 від 19.08.2015 р., №1159 від 30.12.2015 р. та №567 від 27.07.2016 р.), Наказу МОН України №40 від 12.01.2017 р., а її автор заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

завідувач відділу історії України
20 – 30-х рр. ХХ сторіччя
Інституту історії України НАНУ
д.і.н., член-кореспондент НАНУ

Л.Д. Якубова